

УДК 94 (477)

Юрій Фартушняк

РОЛЬ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ У ВИРОЩЕННІ ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті доводиться, що в досліджуваній період ґрунти для вирощування цукрового буряка на Поділлі були найкращими не лише в Україні, але й у Російській імперії. Досліджується роль і значення застосування спеціальної літератури та агрономічних знань для вирощення високих врожаїв цукросировини.

Ключові слова: Поділля, ґрунти, література, освіта, інститути, спеціалісти, урожайність, поміщики, селяни.

Кожна влада залишила свій слід: добрий чи не дуже, але історію, як і батьків, не вибирають, її можна тільки вивчати.

Політик і професійний історик, нині Голова Верховної Ради України В. М. Литвин 15 жовтня 2010 р. на урочистостях з нагоди 205-річчя Ніжинського державного університету ім. М. В. Гоголя накреслив "... завдання: конструювання майбутнього за заданими параметрами". Для цього він радить "... об'єктивно просканувати і проконтролювати своє минуле...", тому що "без історичної пам'яті, без її ретельного й неухильного культивування – як видно з нашої новітньої практики – не можна творити сучасну державу, суспільство мислячих і творчих індивідуумів". Тому що, як писав Джордж Оруел, "той, хто контролює минуле, контролює майбутнє". Отже, для конструювання майбутнього необхідно реконструювати минуле.

В. М. Литвин переконаний, що "прорив України в майбутнє можливий... двома взаємопов'язаними шляхами. По-перше, це вдосконалення всієї правової сфери ... Другий обов'язковий шлях в майбутнє лежить через освіченість, саме освіченість, а не просто освіту" [24, с. 3].

Враховуючи те, що останні півтора-два роки ціна на цукор в Україні значно підвищилась у результаті зменшення посівних площ під цукровими буряками та зниження урожайності з гектара, на наш погляд, доцільно реконструювати вплив спеціальної освіти на вирощення цукрових буряків в XIX – початку XX ст. принаймні, на прикладі Подільської губернії, тим більше, що цією проблемою не цікавилися як дослідники минулих часів, так і сучасники.

Природно-кліматичні умови для вирощення сільськогосподарських культур в Україні найбільш сприятливі на Поділлі. Підтвердженням цієї думки є й те, що трипільська культура, яка зробила великий поштовх для продуктивного розвитку на євразійському просторі, бере свій початок на подільській землі. Не втратило Поділля своїх потенціальних можливостей і в пізніший час. Про родючість подільської землі ходили легенди. Дійсно, "письменники XVI ст. сповіщають, що на Поділлі не треба щороку орати: досить раз посіяти – уродить і на другий рік. Коли залишити плуг на полі, то він за два-три дні так заросте, що тяжко його відшукати. Трава на пасовиськах така висока, що ледве видно в ній волів, які там пасуться..." [18, с. 76].

В "Географическо-статистическом словаре Российской империи" (1868 р.) вказується що ґрунти Подільської губернії "складаються переважно з чистого чорнозему" [8, с. 142]. Ґрунти Поділля мали 6–10 % перегною (гумусу) [13, с. 423]. У "Настольном энциклопедическом словаре" (1900 р.) стверджувалося, що більша частина ґрунтів Поділля – це чорноземи, що разом зі сприятливими кліматичними умовами "робить губернію однією з благодатних частин Росії" [29, с. 39, 42]. Родючі землі Поділля забезпечували високі врожаї в краї. Один з мемуаристів, котрий у 1771 р. побував на Правобережній Україні, зазначав таке: "Нині на Поділлі та на Волині стоять високі, мов будинки, бурти прілої пшениці, якою можна було би прогодувати цілу Європу" [4, с. 82].

У наступні роки кількість хліба на Поділлі, як і на всьому Правобережжі значно збільшилась за рахунок розширення посівних площ. Лише в Подільській губернії посівні площі за 1820–1833 роки збільшилися на 67 відсотків. А в 40–50-х роках XIX ст. цей показник значно зріс [11, с. 143]. Хліб в Подільському краї, крім посушливих років, родив так багато, що повністю задовольняв місцеві потреби і ще значна кількість його залишалася на продаж. У 60-і роки XIX ст. надлишок хліба на Поділлі склав 4 млн чвертей, частина якого (пшениця, кукурудза) вивозились до Одеси, а інша використовувалася для виробництва спирту [8, с. 144].

Збільшення вирощення злакових культур на Поділлі здійснювався не лише за рахунок збільшення посівних площ, а й за рахунок урожайності. Урожайність зернових культур у краї, порівняно з губерніями центрального чорноземного і нечорноземного регіону Російської імперії, була значно вищою. Якщо у центральній чорноземній смугі Росії врожайність зернових була не більше сам 3–4, а в центральних нечорноземних регіонах лише сам 2–3 [22, с. 69], то на Поділлі середній урожай зернових був від сам 4 до сам 7 [36, с. 280].

У 1851 р. врожайність озимого хліба на Поділлі склала сам 5–7, ярої сам 4–6. Найвищою вона була в Кам'янецькому й Літинському повітах і відповідно пшениці склала сам 8, жита і ячменю сам 6, вівса сам 5, проса сам 10, гороху сам 6 [6, с. 11].

Дослідники історії Правобережної України XIX ст. Філінюк А. Г. та Ігнат'єва Т. В. наводять дані про те, що в 1832–1848 роках в Подільській губернії щорічно збирали пшениці 3901295 чвертей (1 чверть – 144 кілограми) [41, с. 182]. Разом із тим, варто відмітити, що в першій половині XIX ст. помітного збільшення врожайності зернових не спостерігалось. Валові збори зернових у Подільській та інших губерніях на території України зростали переважно за рахунок освоєння цілинних земель, розширення посівів унаслідок зменшення селянських наділів та експлуатації селян, тобто використовували винятково екстенсивний шлях розвитку зернової галузі, як і інших галузей сільського господарства. Таке становище відбилося на експорті зернових з Російської імперії, головним постачальником яких була Україна. Як зазначав сучасний спеціаліст з аграрної історії Росії П. М. Зирянов, в першій половині XIX ст. вивіз хліба з країни залишався на одному й тому ж місці [16, с. 75]. Тому перш за все ця та ряд інших обставин спонукали сільськогосподарських виробників до вирощення цукрового буряка та виробництва з нього цукру. Ще до широкого запровадження бурякоцукрового виробництва в Російській імперії в 1807 р. професор Московського університету, спеціаліст у галузі хімії Ф. Рейс писав: “Розведення цукрового буряка і виробництво з нього цукру щедро віддячить кожному сільському господареві. Ця нова гілка господарства належить до найбільш прибуткових і найкорисніших для держави” [10, с. 5].

Про економічну доцільність і вигоду бурякоцукровиробництва писав також один із перших талановитих цукрозаводчиків Лянін: у 1838 р. на сторінках популярного журналу “Библиотека для чтения” він переконував своїх земляків в Україні, що “пожвавити сільськогосподарську працю українця може найшвидше цукрова промисловість” [35, с. 1].

Наявність у Правобережній Україні крупних нероздроблених поміщицьких латифундій давала можливість створювати тут великі бурякові плантації. В 30–40-х роках XIX ст. в структурі землеробства Подільської та Київської губернії, менше Волинської, цукровий буряк стає однією з головних технічних культур. За образними висловами сучасників, цукрові буряки перетворилися на гальванічні іскри, які заволоділи уявою подільських поміщиків. Адже, якщо в 70-х роках XIX ст. врожай склав 100 берківців при продажній ціні 1 руб. 25 коп. за берківець цукрового буряка, прибуток з десятини досягав 55 рублів, тоді як при вирощенні пшениці дохід з десятини не перевищував 32,5 рублів [14, с. 24]. На початку XX ст. чистий прибуток з десятини посівів цукрового буряка подекуди досягав 240 руб., що було вдвічі більше, ніж від зернових культур [28, с. 12].

Досягти значних прибутків від вирощення цукрового буряка без допомоги спеціальної літератури та спеціалісті з вищою, або середньою спеціальною освітою було неможливо.

Одним з перших знання і досвід стосовно вирощування цукрових буряків в Україні розповсюджувало Вільне економічне товариство, яке в 20-і роки XIX ст. двічі видавало книгу Н. Щеглова “Наставления о возделывании свеклы и добывании из оной сахара, извлеченного из сочинений Г. Дюбрюнфо”. В цьому виданні розповідається про досвід вирощення цукрових буряків у Франції і було детально написано як обробляти землю під посів цукрового буряка, як і коли висівати його насіння, якими знаряддями і як добувати з нього цукор [43].

Спеціалісти з вирощення цукрового буряка в 20–60-і роки XIX ст. черпали знання з його виробництва із сільськогосподарських періодичних видань, які й тоді виходили в Росії. Так, Г. П. Алтухин опублікував у 1826 р. в “Земледельческом журнале” статтю “О выгодах разведения свекловицы и выделывания из оной сахара в России” [1, с. 188–192]. Лише в номері 9 “Земледельческого журнала” за 1833 р. було опубліковано дві статті про вирощення цукрового буряка та виробництво з нього цукру: В. М. Котца “Факти в пользу свеклосахарной промышленности в России” [23, с. 704–728] й І. О. Мальцева “Несколько вопросов относительно пользы сахарных заводов для земледельцев” [27, с. 723–736]. Журнал “Сельское хозяйство и овцеводство” опублікував у 1844 р. статтю М. Протопопова “Мысли о свеклосахарной промышленности в России” [33, с. 31–64]. В 1854 р. професор Санкт-Петербурзького університету М. В. Скобліков за дорученням Вільного економічного товариства видав “Руководство к свеклосахарному производству”, а в “Мануфактурных и горнозаводских известиях”, редактором котрих був, опублікував статті про вирощення цукрових буряків і виробництва з нього цукру [19, с. 22]. Хорошими посібниками спеціалістами у вирощенні цукрового буряка були книга “Руководство к разведению сахарной свеклы”, написана членом Товариства природодослідників Р. А. Гайворонським (1883 р.), в якій узагальнювався вітчизняний й зарубіжний досвід з вирощування цукрового буряка [29, с. 4441], та наукова робота “Задачи исследований в области культуры сахарной свеклы и их организации” (1891 р.), написана відомим вченим-селекціонером цукрового буряка, професором Харківського університету А. Е. Зайкевичем [15]. Наукові й практичні питання вирощення цукрового буряка висвітлювалися в спеціальному журналі “Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России”, що виходив в Одесі в 1832–1915 рр.

Значну роль у підготовці спеціалістів із вирощування цукрового буряка зробили насінницькі господарства. Зокрема, перше насінницьке господарство в Російській імперії, яке було створене в 1850 р. в с. Калинівці Вінницького повіту Подільської губернії [32, с. 26]. Підготовку спеціалістів у буряківництві здійснювали селекційно-насінєві господарства, яких в 70-х р. XIX ст. нараховувалось майже 20, переважно на Правобережжі [10, с. 12].

Неоціненну роль у набутті теоретичних і практичних знань у вирощенні цукрового буряка відіграло Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, яке було утворене в 1898 р. Воно видавало “Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства”, а також щороку – “Труды”, в яких друкували звіти про роботу всіх 11 секцій товариства” [25, с. 14].

Варто відзначити, що велике значення в підготовці кадрів по вирощенню сільськогосподарських культур, у тому числі й цукрового буряка, для українських спеціалістів мав і зарубіжний досвід. Сучасний дослідник В. П. Воловик робить висновок “... що Подільська губернія була тими дверима, через які західноєвропейська культура входила в Україну” [7, с. 64].

Теоретичні й практичні знання в галузі агротехніки цукрового буряка, набуті спеціалістами давали свої відмінні результати. Якщо в 60-і роки XIX ст. врожай цукрових буряків на Правобережжі становив лише 55 берківців (1 берківець – 10 пудів) із десятини, то наприкінці 80-х років зріс до 111 берківців, а подекуди досягав 126 берківців [5, с. 202]. Коли порівняти середній врожай цукрового буряка в Південно-Західному краї з 1882 р. до 1890 р. то він збільшився від 80,1 до 114,4 берківців з десятини насівів [40, с. 14].

Виробництво цукру залежить перш за все від кількості й якості цукрової сировини. Чим вища врожайність цукрових буряків з десятини і велика їх цукристість, тим більше виробиться з них цукру. Одним з головних факторів, які забезпечували збільшення урожайності й цукристості цукрових буряків була наявність в цій галузі спеціалістів і перш за все агрономів. Вони визначали режим сівозмін, розробляли методики внесення під посіви цукрового буряка органічних і мінеральних добрив, добирали відповідне насіння цукрових буряків, контролювали обробіток посівів і своєчасного збирання урожаю та доставку його до цукрозаводів. Такі заходи агротехнічних служб давали відчутні результати як за кількістю вирощеної цукросировини, так і за її якісними показниками, які визначаються цукристістю буряка. Тому, як пише дослідник М. Мельник, в 1914 р. поміщицькі й заводські господарства давали 85,4 % посівів цукрового буряка, а селянські лише 15,5 %. Крім того, селянське бурякосіяння почало помітно розвиватися з 1904 р. [26, с. 16–17].

Низький рівень землеробської культури в селянських господарствах мав негативні наслідки. Селяни одержували від землі в декілька раз менший дохід, ніж могли б одержати за наявності хороших ґрунтових та кліматичних умов краю.

Поміщицькі господарства, незважаючи на черезсмузжя та загальну толоку, постійно збільшували обсяги вироблених продуктів землеробства, винятково завдяки освіченості, яка відкривала доступ до багатьох вдосконалень, досягнутих у країнах з більш високою культурою виробництва і побуту, підкреслюється на одному з засідань місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості Подільської губернії в 1902 р. Розширення посівів під цукровими буряками без достатніх агротехнічних заходів призводило до зменшення гумусу в ґрунті. Наслідком було зниження врожайності цукрових буряків, насамперед у селянських та орендованих землях. Це спостерігаємо за динамікою урожайності цукрового буряка в останні десять років XIX ст. і перші 15 років XX ст. Наприклад, в 90-х роках XIX ст. в Кам'янець-Подільському повіті в поміщицьких господарствах урожайність цукрових буряків доходила до 865 пудів з десятини (138,4 центнери з га), а в селянських господарствах до 733 пудів (117,34 центнерів з га) [17, с. 30]. Отже, врожай цукрових буряків у селянських господарствах був на 132 пуди (21,1 центнера) меншим ніж у поміщицьких.

У перші роки XX ст. урожайність цукрових буряків на Поділлі не збільшувалась, особливо в селянських господарствах. Так, в 1900 р. у Вінницькому повіті урожай цукрового буряка у селян становив 600, у поміщиків – 800 пудів з десятини. Буряків і коренеплодів селяни цього повіту одержували зі своїх земель загалом на 300000 руб., а поміщики – на 1100000 рублів. Селяни вирощували менші врожаї і зернових культур. Середній урожай озимини і ярих культур у них сягав 60–70 пудів з десятини, а поміщиків – 90–100 пудів. Загальна продуктивність всієї орної землі у Вінницькому повіті (в зерні й коренеплодах) досягала 6000000 руб. З них у селян – 2100000 руб., а в поміщиків – 3800000 руб. Крім того, в поміщиків конюшина, що займала 1/12 частину орних земель, давала 400000 руб. доходу. Тому загальний прибуток від землі поміщиків вказаного повіту становив 4200000 руб., тобто був вдвічі більшим, ніж у селян [38, с. 268]

У зв'язку з низькою прибутковістю вирощеного селянами цукрового буряка член Вінницького повітового комітету з потреб сільськогосподарської промисловості Л. Редліх, у своїй доповіді висловив думку, що “бурякоцукрове виробництво.... безумовно підвищує прибутковість у раціонально поставлених господарствах... Одночасно з цим зворотне явище спостерігається в дрібних орендарів і селян, де посіви цукрового буряка не тільки не дають бажаних результатів, а навпаки, призводить такі господарства майже до повного занепаду”, селяни “одержують дуже мізерні врожаї на своїх плантаціях крім того втрачають землі, де вони могли би посіяти хліб та інші необхідні для селянського господарства продукти для свого харчування і прокорму своєї худоби, без якої безперечно не може існувати господарство, і таким чином остаточно підривають свій добробут”. При цьому він відзначив, що аж ніяк не хоче “цим забрати право у селян вирощувати буряки”, а тільки бажає “вказати на те, що посіви буряка здійснюються ними без дотримання елементарних понять про

культуру цього продукту”. Тому Л. Редліх радив селянам переключитися з цукрового буряка на вирощення хмелю, тютюну, займатися бджільництвом, садівництвом і розведенням риби в громадських ставках” [38, с. 337–338].

Низька врожайність цукрових буряків, як й інших сільськогосподарських культур, у селян пояснюється консервативністю ведення ними свого господарства. Вони не вміли правильно, на науковому рівні обробляти землю, вирощувати великі врожаї. В селянських господарствах традиційно застосовували трипілля, в переважній більшості селяни не застосовували на своїх землях як добриво гній, оскільки вважали, його шкідливим для чорноземів [12, с. 1049]. На низькі врожаї цукрових буряків у господарствах селян впливало те, що вони не змогли застосувати травопільну систему, висіваючи конюшину, тимофіївку, люпин або люцерну [39, с. 97].

У XIX – на початку XX ст. українські селяни проявили здебільшого байдужість до агропромислових інновацій, які запроваджували в сільському господарстві України їхні сусіди-колоністи – німці, чехи, болгары та інші іноземні переселенці. Наприкінці XIX ст. Б. Грінченко з цього приводу небезпідставно писав: “Наш хлібороб і далі працює так, як працювали наші предки за Володимира Святого і зовсім не свідомий нових методів господарювання, способів, необхідних при сьогочасній виробленій, засміченій землі” [3, с. 109]. На низьку продуктивність селянських господарств в Україні звернув увагу в 1910 р. французький віце-консул в Одесі, який зазначав, що тамтешні “селяни виробляють лише десяту частину продукції французьких селян” [9, с. 120].

Відомий вчений Д. Бовуа, досліджував історію Правобережної України в XIX – початку XX ст., теж зробив негативний висновок щодо господарювання селян-українців у той період: “Українське селянство в добу капіталізму з її епохальними змінами у всіх сферах суспільного життя залишилося самим собою з своєю соціально-господарською патріархальністю “культурною дикістю”” [2, с. 120].

Незважаючи на те, що врожайність цукрових буряків в поміщицьких господарствах була більшою, ніж в селянських, взагалі урожайність цукросировини в Російській імперії тоді була значно нижчою, порівняно з країнами Західної Європи. Так, в 1898 р. з однієї десятини в Німеччині урожай буряків складав 163 берківців, у Франції 143 берківців, а в Росії 83 берківців [34]. У Російській імперії низька продуктивність була не лише у вирощенні цукрових буряків, але й у виробництві цукру. Якщо в ній виробляли з одного гектара 17,8 центнерів цукру, то в інших країнах світу 32–53 центнера з гектара [10, с. 7]. Взагалі все сільське господарство Російської імперії розвивалося вкрай непродуктивно. Землі Європейської Росії не могли прогодувати 22 особи на одній квадратній версті, тоді як у Франції вона забезпечувала продуктами харчування 85 осіб [38, с. 755].

Низька врожайність цукрових буряків, як й інших сільськогосподарських культур у Російській імперії, включаючи Подільську губернію, порівняно з країнами Західної Європи пояснюється тим, що сільське господарство не було достатньо забезпечене спеціалістами-агрономами, незважаючи на те, що 85 % населення країни займалися землеробством. Якщо в Німеччині майже в кожному університеті були агрономічні відділення, не кажучи про аграрні академії і спеціальні середні навчальні заклади, в яких не існувало обмежень для вступу, то в Росії діяли лише чотири вищі навчальні заклади, котрі готували спеціалістів для сільського господарства: в Москві, Ризі, Ново-Олександрії, Києві. Однак кількість вакансій в існуючих навчальних закладах на початку XX ст. зменшилась: замість 120 осіб в Ново-Олександрії приймали на навчання 60, у Москві лише 40 осіб. Наслідком такого скорочення кількості вступників були конкурентні іспити. В результаті цього у величезній країні, якою була Російська імперія, закінчували землеробські вищі школи щорічно не більше 150–170 осіб, з яких 50 % ішли працювати не за спеціальністю. Отже, в сільське господарство, у майже 75 млн землеробського населення вливалось не більше 80 осіб, або один спеціаліст сільського господарства з вищою освітою – на 940 тис. землеробів [38, с. 865].

В Україні, особливо наприкінці XIX століття, гостро відчувався дефіцит кадрів в аграрному секторі. Полтавське губернське земство клопоталося про відкриття в Полтаві

сільськогосподарського інституту. Харківське товариство сільського господарства сільськогосподарської промисловості також ставило питання перед департаментом землеробства про заснування сільськогосподарського інституту, але практичних кроків в його вирішенні теж не відбулося [30, с. 27, 46].

В 1898 р. в Києві при значній фінансовій підтримці цукровиробників Л. І. Бродського, М. А. Терещенка та інших відкрився політехнічний інститут, у якому крім інженерно-будівельного, механічного і хімічного відділень було і сільськогосподарське. Випускники цього відділення після закінчення мали право заміщати посади завідувачів сільськогосподарськими фермами, або господарствами та станціями [21, с. 24].

Серйозною перешкодою для одержання вищої освіти для молодих людей з сім'ї низького або середнього достатку була висока плата за навчання у вузах. Згідно статуту 1804 р. навчання в університетах було безплатним, в 40-х роках була введена плата за навчання. Наприклад, в Одеському університеті в 60–70-х роках XIX ст. вона складала 40 руб., а в 90-ті – 100 руб. в рік [42, с. 26].

Політика Російської імперії в галузі освіти призвела до того, що в 9-ти українських губерніях, в яких на час перепису 1897 р. проживало 26130017 осіб [37, с. 73] вищу освіту мали близько 24 тис. осіб, середню спеціальну – близько 17 тис. Тобто, приблизно 0,2 % від усієї кількості населення належали до інтелектуального середовища [20, с. 99].

Однією з причин низьких врожаїв буряка та інших сільськогосподарських культур у селянських господарствах, у порівнянні з поміщицькими, був, на думку керівника одного з маєтків в Літинському повіті, "...надзвичайно низький рівень народної освіти і малочисельність народних шкіл" [38, с. 813].

У Подільській губернії не приділялось належної уваги розвитку народної освіти. На початку XX ст. коли від продажу "пітей" державна казна в рік одержувала з губернії дохід понад 7,5 млн руб. на освіту виділялося лише 150 тис. руб. [11–12].

Крім того, як констатував повітовий предводитель дворянства Могилівського повіту Д. Н. Чихачов, одним із гальмівних чинників освітньої справи в губернії був "низький рівень освіти вчительського персоналу" [38, с. 864]. Тому школа за визначенням Камянецького чиновника і землевласника М. А. Трублаєвича, "випускає недоучок" і цим "пригнічує гідність навчання в очах населення". У результаті цього на початку XX ст. 90 % населення Подільської губернії було неграмотним [38, с. 173]. Тож "розповсюдження друкованого слова серед селян дуже мале і тому ознайомлення з результатами дослідів через друк в народ мало проникне" [38, с. 174].

Навчання не стояло на першому місці серед сімейних пріоритетів у селі. В більшості селянських родин прибутків ледве вистачало на прожиття, діти рано мусіли працювати. Батьки, як правило, дозволяли своїм дітям навчатися в школі лише півтора-два роки. За цей час діти встигали оволодіти мінімальною грамотністю, яка не дозволяла їм значно піднятися над батьками в інтелектуальному розвитку. Селяни цікавилися переважно релігійною літературою. Спеціальні книги із сільського господарства стояли на останньому місці. Сільські жителі здебільшого недовіряли, іронічно, а іноді й зневажливо ставилися до освіти і розумової праці.

В українському селі в другій половині XIX – початку XX ст. панував стереотип про пріоритетність фізичної праці людини над її інтелектом. У цьому крилося зневажливе ставлення селян до "панів", якими вони вважали поміщиків, підприємців, комерсантів, чиновників, лікарів, вчителів, інженерів, агрономів – інтелігенцію загалом. Як писав у 1893 р. Б. Грінченко, "мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і заздрить йому. Він бачить, що пан має більше прав і більший достаток і – як здається мужикові – мало що робить, бо розумова робота у мужика не робота" [3, с. 38].

Крім того, думка, що освіта може допомагати у трудовій діяльності, як правило, відкидалася селянами. Вони вважали, що навчання на користь людині загалом не йде, "грамота веде до шахрайства, що великі шахрайства завжди роблять грамотні люди, що простій чесній людині грамота ні до чого" [31, с. 227].

Однією з причин низької освіченості населення України, в тому числі Подільської губернії, особливо сільського, було те, що місцевим жителям, які розмовляли “винятково малоросійською (українською – авт.) мовою, у багатьох випадках були малозрозумілі книги, надруковані російською мовою”. Разом з тим, як відзначав М. А. Трублаєвич, є багато книг українською мовою із сільського господарства і медицини, але вони не дозволені для народних бібліотек ученим комітетом міністерства народної освіти, наприклад, Чикаленка, Немощевського, Авраменка, Левицького, Заганова, Мирного-Степовика та інших” [38, с. 673].

Крупним виробникам сільськогосподарської продукції потрібні були не лише спеціалісти з вищою та середньою агрономічною освітою. Вони були зацікавлені й в тому, щоб сільські маси, і перш за все молодь, володіли агротехнічними заходами. Тому, на засіданні “Подільського губернського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості”, який був створений влітку 1902 р. в кількості 82 осіб (такі комітети були створені й в інших губерніях Російської імперії), для підвищення знань молоді в питаннях сільськогосподарського виробництва планувалося введення “в школах короткого курсу землеробства”. Член комітету Г. Р. Дембицький пропонував відкрити агрономічні факультети при університетах, оскільки для Росії чотирьох вищих агрономічних навчальних закладів не достатньо [38, с. 7].

Губернський комітет з потреб сільськогосподарської промисловості констатував, що “першою сходинкою сільськогосподарської освіти повинна бути загальна народна освіта. Тому навчання має бути загальним і обов’язковим і вся народна школа повинна бути безумовно об’єднана під одним началом”. Комітет пропонував у всіх народних школах обов’язково ввести навчальний курс основи землеробства та підготувати для нього короткі й популярні підручники. Для практичних знань школярів пропонувалося при кожній народній школі мати ділянку землі від 3 до 5 десятин для ведення зразкового господарства. Крім того, в кожному повіті створити сільськогосподарські школи, які б мали 20–50 десятин землі й бюджет в 3000 руб. Бажано, щоб ділянки землі для потреб таких шкіл відводилися з казенних володінь. Досвід у цій справі в Подільській губернії був вже започаткований. В 1902 р. Подільським товариством сільського господарства в селі Гуменному була створена практична сільськогосподарська школа.

Члени губернського комітету відзначали, що в зв’язку з тим, що місцеве населення виділяє на народну освіту зі своїх коштів дуже мало (в деяких повітах до 30 коп. з десятини) звернувся до російського уряду з проханням про збільшення бюджетних асигнувань на народну освіту.

Пропозиції членів губернського комітету та рекомендації Подільського губернського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості від 27 липня 1902 р. знайшли своє відображення в програмі “Высочайшего учрежденного особого совещания об улучшении и развитии сельскохозяйственного опытного дела и ознакомления сельских хозяев с результатами опытов”, яка була розглянута Подільським губернським комітетом 12 грудня 1902 р. На виконання даної програми губернський комітет зобов’язав повітові органи влади створити дослідницькі поля в кожному повіті, лабораторні дії для дослідження полів при середніх сільськогосподарських школах, в яких навчальний персонал повинен бути з осіб з вищою сільськогосподарською освітою.

Дослідні поля повинні обов’язково бути при кожній нижчій і практичній сільськогосподарській школі, а також в маєтках приватних осіб, які бажають проводити сільськогосподарські досліди на своїх землях. Крім того, з метою розвитку дослідної справи Подільському сільськогосподарському товариству дозволялося відкривати свої філіали у всіх повітах [38, с. 11, 12, 14].

Отже, дослідження ролі спеціальної освіти у вирощенні цукрових буряків у Подільській губернії в XIX – початку XX ст. підтверджує думку В. М. Литвина про те, що для продуктивного економічного розвитку і збільшення урожайності сільськогосподарських

культур, в тому числі й цукрових буряків, було потрібне юридичне забезпечення та належний рівень освіченості населення.

Список використаних джерел

1. *Алтухин Г. П.* О выгодах разведения свекловицы и выделения из оной сахара в России // Земледельческий журнал. – 1826. – № 17.
2. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. на українську
3. Борисюк. – К.: Критика, 1998.
3. *Борис Грінченко* – Михайло Драгоманов: Діалоги про українську національну справу // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні. XIX – початок XX ст. – К., 1994. – Вип. 1. 4. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. В 3-х томах, Т. 1. Структура повсякденності: можливе і не можливе / Перек. з французької Г. Філіпчук. – К.: Основи 1995.
5. *Воблий К. Г.* Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості. – Т. 2 (1862–1895). – К.: ВУАН, 1930.
6. *Военно-статистическое обозрения Российской империи т. X.* – Ч. 2 Подольская губерния. – СПб, 1849.
7. *Воловик В. П.* Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія. Історія. Збірник наукових праць / За ред. професора П. С. Григорчука. – Вінниця, 2000. – Вип. II.
8. *Географическо-статистический словарь Российской империи.* Т. IV – СПб. 1868.
9. *Герлігі П.* Одеса: історія міста 1794–1914 / Перек. з англійської. – К.: Критика, 1998.
10. *Гоменюк В. О.* Буряківництво. Навч. посібник – Вінниця: Континент – прим, 1999.
11. *Гуржій І. О.* Розклад феодално-кріпосної системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Політична література УРСР, 1954.
12. *Енциклопедія українознавства.* Загальна частина. Т. 3. Перевидано в Україні. – Львів, 1995.
13. *Энциклопедический словарь общества “Бр. А и И. Гранат и Ко”* Т. XXXII. – 7-е совершенно переработаное издания. – М., 1885.
14. *Завадский Н. Б.* Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878.
15. *Зайкевич А. С.* Задачи исследований в области культуры сахарной свеклы и их организации. – Харьков, 1891.
16. *Зырянов П. М.* Спаситель русской деревни? Столыпин и судьбы крестьянства // Диалог. – 1990. – № 12.
17. *Історія міст і сіл Української РСР.* Хмельницька область. – К., 1971.
18. *Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича.* —К.: Либідь, 1994.
19. *Іванов С. З.* Роль русских ученых в создании свеклосахарной промышленности // Сахарная промышленность. – 1951. – № 9.
20. *Кармазін М.* Становлення української еліти (кінець XIX – початок XX ст.) // Розбудова держави. – 1998. – № 3–4.
21. *Киевский политехнический институт императора Александра II.* – Киев, 1898.
22. *Ковальченко И. Д.* Динамика уровня земледельского производства России в первой половине XIX ст. // История СССР. – 1959. – № 1.
23. *Котц В. М.* Факты в пользу свеклосахарной промышленности в России // Земледельческий журнал. – 1835. – № 5.
24. *Литвин В. М.* З виступу на урочистостях з нагоди 205-річчя Ніжинського державного університету ім. М. В. Гоголя // Голос України. – № 200 (4950) від 26 жовтня 2010 р.
25. *Любанский Ф. Л.* Краткий обзор 12-летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности и торговли России. – Винница, 1911.
26. *Мельник М. К.* Сто пятьдесят лет свеклосахарной промышленности // Сахарная промышленность. – 1951. – № 9.
27. *Мальцев И. А.* Несколько вопросов относительно пользы сахарных заводов для земледельцев // Земледельческий журнал. – 1833. – № 5.
28. *Марголин Д. М.* Культура сахарной свеклы у крестьян / Записки о свеклосахарной промышленности Киевского отделения императорского русского технического общества. – К., 1913 – Т. 43.
29. *Настольный энциклопедический словарь.* Т. VII – 4-е изд. – М.: типография А. Б. Васильева, 1900.
30. *Неболсин А.* По России // Техническое образование. – 1896. – № 8.
31. *Оболонская С. В.* Народное чтение и народный читатель в России конца XIX в. // Одисей: Человек в истории. – М. – 1997.
32. *Петров В. А., Зубенко В. Ф.* Свекловодство. – М.: Колос, 1981.
33. *Протопопов П.* Мысли о свеклосахарной промышленности в России // Сельское хозяйство и овцеводство. – 1844. – № 4.
34. *Русское сахарное дело.* – 1898. – № 18. – 12 мая.
35. *Сарбей В. Б.* Перша виробнича комерційна фірма в Україні // Історія України. – 1997. – № 36.
36. *Соловйова Т. М.* Звіти подільських губернаторів як джерела для вивчення сільськогосподарського розвитку краю у першій чверті XIX ст. / Матеріали X подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець – Подільський, 2000.
37. *Степанович Є. П.* Розміщення і діяльність вищих спеціалізованих навчальних закладів України наприкінці XIX – на початку XX ст.) / Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наук. праць АН УРСР. Інститут історії. Редактор Ф. П. Шевченко та інші. – К.: Наукова думка, 1990.
38. *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности.* – Т. XXXI Подольская губерния. – СПб., 1903.
39. *Украици.* – М.: Наука, 2000.
40. *Фабрично-заводская промышленность и торговля России.* – СПб, 1896.
41. *Філіпчук А. Г., Ігнат'єва Т. В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття.). – Кам'янець-Подільський державний університет: Редакційно-видавничий відділ, 2007.
42. *Шин Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.) Историко-социологический очерк. – К.: Наукова думка, 1991.
43. *Щеглов Н.* Наставления о возделывании свеклы и добывание из оной сахара, извлеченного из сочинений Г. Дюбрюнфо. Изд. второе. – СПб., 1829.

Юрій Фартушняк

РОЛЬ СПЕЦІАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫРАЩИВАНИИ САХАРНОЙ СВЕКЛЫ В ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ (XIX – НАЧАЛО XX В.)

В статье утверждается, что почва на Подолье для выращивания сахарной свеклы, в исследуемый период, была наилучшей не только в Украине, но и в Российской империи. Исследуется роль и значение применения специальной литературы и агрономических знаний для выращивания высокой урожайности сахарной свеклы.

Ключевые слова: Подолье, почва, литература, образование, институты, специалисты, урожайность, помещики, крестьяне.

Yuriy Fartushnyak

**THE ROLE OF PROFESSIONAL EDUCATION IN SUGAR BEET GROWING IN PODILLYA
(XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURY)**

In the article proves that the soil for growing sugar beet Podillya in the period of investigation was the best not only in Ukraine but in Russian empire. The role and the meaning of the usage of special literature and agronomic knowledge for growing high harvests of sugar raw material are investigated.

Key words: Podillya, soil, literature, education, institutes, specialists, harvest, landlords, peasants.